

ZAKAR PÉTER: A CSANÁDI EGYHÁZMEGYE AZ
1848/49-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
IDŐSZAKÁBAN.

GONDOLAT KIADÓ, BUDAPEST, 2021. 321 OLD.

ZAKAR, PÉTER: THE DIOCESE OF CSANÁD
IN THE AGE OF THE REVOLUTION AND WAR
OF INDEPENDENCE OF 1848/1849. GONDOLAT
KIADÓ, BUDAPEST, 2021. P. 321

ÖSSZEFOGLALÁS

Recenzió Zakar Péter: A Csanádi egyházmegye az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában című monográfiájáról.

Abstract

Review of Péter Zakar's book on the Roman Catholic Diocese of Csanád in the age of the Revolution and War of Independence of 1848/1849.

Kulcsszavak: egyháztörténet, Csanádi egyházmegye, forradalom, szabadságharc, papság

Keywords: church history, Diocese of Csanád, revolution, war of independence, clergy

A kis formátumú, ugyanakkor nagyon is vaskos kötet a szerző 2019-ben megvédett akadémiai doktori disszertációjának átdolgozott és kiegészített változata. Fontos megállapítani, hogy nem „olvashatatlanul” tudományos, sőt, a precíz és nagyszámú jegyzetapparátus ellenére nagyon is olvasmányos, élvezetes stílusban megírt kötetet vehet kézbe az akár az egyháztörténet, akár a forradalom és szabadságharc, akár mindkettő iránt érdeklődő olvasó.

Zakar Péter mintegy negyedszázada foglalkozik az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyháztörténeti vonatkozásaival. Ahhoz az egyháztörténész nemzedékhez tartozik, mely fiatal kutatóként élte meg a történettudomány számára a rendszerváltással megnyílt időszakot, és jó érzékkel vetette bele magát a korábbi kutatás által elhanyagolt, vagy politikailag-ideológiailag elfogultan tárgyaló kutatásokba. Számos tudományos publikációja között a műfajokat tekintve széles kört regisztrálhatunk: megtalálható önálló monográfia, forráskiadvány, szaktanulmány, népszerűsítő írás stb., ezek között szép szám-

mal idegen nyelvű publikációk is, amelyek jelentősen hozzájárultak a magyar egyháztörténetre vonatkozó kutatási eredményeinek a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe való bekapcsolhatóságához. A kutatásokhoz választott témakörök szintén rendkívül változatosak, Zakar Péter bebizonyította, hogy képes egy nagyobb téma önálló, monografikus feldolgozására (például a tábori lelkészettel kapcsolatosan), illetve az egy-egy konkrét témakör „mélyfúrás”-jellegű feltárására, általános történeti eseményekkel való kapcsolatainak megragadására és bemutatására. Kiváló tanulmányokat szentelt átfogó egyháztörténeti kérdéseknek, de szerteágazó kutatásainak köszönhetően mindezek regionális bemutatásának is: egyes egyházmegyék forradalom és szabadságharc alatti történetének éppúgy szentelt közleményeket, mint az onnan származó paphonvédek tevékenységének. Különösen jók az esztergomi főegyházmegyét, illetve a kassai egyházmegyét bemutató tanulmányai, vagy épp a jelen monográfia első esettanulmányait összefoglaló csanádi vonatkozású írásai. De járatos a 19. századi egyháztörténet olyan határterületeivel kapcsolatos új megközelítések alkalmazásában is, mint például az egyház társadalmi tevékenységét megvilágító egyesületek történetének megírásában, vagy a történeti életrajz műfajában, akár magas rangú egyházi vezetők tevékenységének értékeléséről vagy újraértékeléséről, akár egyszerű papi sorsok bemutatásáról is volt szó. Munkásságából kiemelném még a regionális történetírásban felmutatott érdemeit, például Dél-Magyarország, a Délvidék történeti múltja esetében, és különösen jól sikerültnek tarthatjuk a csanádi egyházmegye zsinatairól készült összefoglaló forráskiadványát is. Jelen kötete mintegy szintetizálja a szerző korábbi, a csanádi egyházmegye kapcsán megjelent kutatási eredményeit, azokat azonban egyrészt számos vonatkozásban kiteljesítette, gazdagította, másrészt egységes szemléletű és szerkezetű monográfiába egyesítette. Komplex egyházmegye-történetet írt, igyekezett a különböző megközelítési lehetőségeket egy mással párhuzamosan érvényesíteni.

A monográfia bár egy római katolikus egyházmegye 1848–49-es történetét dolgozza fel, szinte minden vonatkozásában hozzájárul a forradalom és a szabadságharc egyháztörténetének általános megismeréséhez, az egykori politikai és egyházi döntéshozók magatartásának megítéléséhez, az egyház intézményeinek, püspökeinek, papjainak a kivételes fontosságú időszakban regisztrálható működése bemutatásához. Nem férhet kétség a sokoldalú megközelítés sikeresen megvalósított szándékához, a teljesség igényéhez közelítő – így nagyon is eltérő szemléletű – forrásbázishoz, valamint az egyházmegye-történet egészének megismerhetőségéhez. Zakar Péter munkája nemcsak a csanádi egyházmegye múltjának, a katolikus egyháztörténetírásnak, hanem általában az 1848–49-es egyháztörténet-írásunk-

nak is fontos (egyszerre összegző és újabb kutatásokat inspiráló, iránymutató) monográfiája.

A kötetet jó szerkesztettség, világos és áttekinthető koncepció jellemzi, 10 fejezetet, azokon belül 2-3 alfejezetet foglal magába. A „szokásos” historiográfiai áttekintéssel indít, röviden, de teljességre törekedve tekinti át az 1848-as egyháztörténet alapvető munkáit, esettanulmányait, különös tekintettel a csanádi egyházmegyére. Külön érdemes kiemelni, hogy a történeti csanádi egyházmegyét egységben láttató szemlélethez hozzátartozik a nem magyar nyelvű egyháztörténet-írás eredményeinek integrálása. A szerző nem pusztán „udvariaságból” vett fel jegyzetapparátusába egy-egy német nyelvű, határainkon túl megjelent stb. tanulmányt, hanem ezeket az eredményeket (elsősorban Martin Roos monográfiája vonatkozásában) szervesen beépítette a magyar szakirodalom különböző korszakokban eltérő minőségű eredményeket felmutató összefoglalásaiból levont következtetéseibe. Külön alfejezet foglalkozik a célkitűzésekkel (1.2.), amelyből kiderül, hogy a szerző miben is látja az eddigi szakirodalom meghaladásának lehetőségeit. Például: 1. Egyszerre próbálja bemutatni az egyház különböző szintjein tevékenykedők egyéni élet-történeteit, tevékenységük hatásait, az egyéni sorsokban lecsapódó általánosságokat. 2. Az állam és egyház bonyolult viszonyrendszerét jellemző tematikus kérdések (papság fegyveres szolgálata, az egyház reagálása a politikai és katonai eseményekre, gazdaságtörténet, társadalmi és nemzetiségi mozgások, megtorlás stb.) együttesen alakítanak ki képet a térség forradalom és szabadságharc alatti történetéről. 3. Az „állam” épp a szabadságharc következtében két szembenálló felet is jelentett, munkájában jelentősen feltűnik – a magyar történetírásban többnyire elnagyolt vagy elhanyagolt – birodalmi nézőpont, értelemszerűen a nemzeti látószög mellett. 4. A csanádi egyházmegye mint „állatorvosi ló” esete, vagyis az itteni történések hasonlóságainak és különbségeinek felmutatása más katolikus egyházmegyék negyvennyolcas történetéhez képest.

A felhasznált forrásanyag mennyisége, kiválasztásának és feldolgozásának szempontjai magas színvonalról tanúskodnak. A legfontosabb magyarországi állami és egyházi levéltárak forrásanyagának valamennyi fontosabb számbavehető állagát a szerző feldolgozta. Itt nemcsak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára H állagának iratait emelném ki, hanem a legnagyobb hangsúllyal a temesvári egyházmegyei levéltár kiaknázását. A további kisebb és nagyobb egyházi iratgyűjteményekhez (Esztergomi Prímási Levéltár, plébániai gyűjtemények) hasonlóan a szerző nem ragadt le a püspöki levelezésnél, számos dokumentumot tárt fel elsőként a személyi anyagokból, fegyelmi aktákból, gazdasági ügyintézés nyomán keletkezett iratokból stb. Fontosak még a bécsi Österreichische Staatsarchiv állagai,

megyei levéltárak, könyvtári kéziratárak stb. A levéltári állagoknál persze mindig vethető fel olyan hiányosság, amit „még meg lehetett volna nézni”, a téma kapcsán egyedül talán az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egyes állagai (másokat a szerző használt), pontosan Lonovics József terjedelmes irathagyatéka hiányolható. Bár az itt található egyes egyházkormányzati iratok más forrásörző helyeken is felbukkannak, a püspök kiemelten fontos személyére tekintettel személyes feljegyzései, levelei és levélvázlatai több ponton adalékkal szolgálhatnak a kötetben ismertetett folyamatokhoz. E hiányérzetet jelentősen tompítja, hogy a szerző felhasználta az említett irategyüttesből készült forráspublikációkat. Külön ki kell emelni a nyomtatott forrásokat is, a korabeli sajtóhírek feldolgozásán túl az egyháziak politikai felfogását, álláspontját és „érveléstechnikáját” jól dokumentáló egykorú röpiratokat, kiadott prédikáció-szövegeket stb. is.

A 2. fejezet a zsinati előkészületekkel foglalkozik, melyből megismerhető a csanádi egyházmegye helyzetképe 1848 tavaszán, és nagyon jó leírásban foglalja össze az egyháznak és a papságnak a márciusi forradalomra, illetve az áprilisi törvényekkel létrejött új politikai rendszerre adott válaszreakcióit. Zakar munkájából alapos és meggyőző kép rajzolódik ki arról, hogy az egyházmegye papsága nemcsak új politikai berendezkedésként, társadalmi fordulatként értelmezte az 1848 tavaszán történeteket, hanem az állam és egyház viszonya alapvető átalakításának, a belső egyházi reformok radikális megvalósítási lehetőségének is. A demokratikus egyházkormányzat követelésében, az alsópapság helyzetének javításában, a világra nyitó egyházkép szorgalmazásában, a cölibátus eltörlésében összpontosuló alsópapi radikalizmusnak épp a csanádi egyházmegye volt az egyik legjobb példája. A „csanádi pontokként” elhíresült követeléssor részletes bemutatása, mozgatórugóinak elemzése kiváló része a kötetnek, ahogyan a zsinati előkészületek ismertetése is. Az egyházon belül 1848 nyara a forrongás, a bizonytalanságból való „előre menekülés” útkeresése, melyben egyszerre tapintható ki a megváltozó viszonyoktól való félelem, az újítások iránti lelkesedés, illetve a – főleg püspöki részről – a mérséklésre irányuló, állagörző szándék is. A kötet ezeket pontról pontra bemutatja, különösen fontos, hogy az egyes álláspontok, kezdeményezések mellett megjelennek az azokhoz nevüket adó klerikusok életrajzai, döntéseik mozgatórugóinak lehetséges számbavétele is, ahogyan az espereskerületek arculata is megmutatkozik.

A 3. rész az egyházmegye kormányzatával foglalkozik, ebből a szempontból Csanád helyzete – a legtöbb egyházmegyétől eltérően – speciálisnak volt mondható, méghozzá több szempontból is: 1. Egyrészt jól tanulmányozható az egyházmegye történetén keresztül a főpapi kinevezések politikai háttere 1848 nyarán. Az országosan ismert, népszerű és tekintélyes csanádi püspök, Lonovics József egri

érsekké, helyére pedig a liberális nézeteiről ismert történetíró-pap, Horváth Mihály csanádi püspökké való kinevezése a liberális magyar kormányzat, illetve az uralkodóház erőviszonyaira, a birodalmon belül – az áprilisi törvényeknek megfelelően – berendezkedni próbáló Batthyány-kabinet politikai hátterére vonatkozóan tanulságos és szerteágazó történet. 2. Az egyházmegye a szabadságharc során kettészakadt, kormányzása kétközpontúvá válik, és frontvonalaktól szabdalt területén egészen 1849 augusztusáig fontos események zajlottak. Zakar Péter remekül mutatja be, hogy mindennek milyen hatása volt az egyház irányításának hagyományos rendszerére, a területén élő papok és hívek életviszonyaira.

A kötet három fejezete (4-5-6.) foglalkozik az egyházmegye személyi ügyeivel, összetételével. Zakar Péter három csoportot különített el: a paphonvédeket (az egyháziak fegyveres szolgálatával kapcsolatos kérdéseket és konfliktusokat), a honvédseregben szerepet vállaló tábori lelkészeket és a császárpárti plébánosokat. Az élettörténetek, személyes konfliktusok és motivációk aprólékos bemutatása, az általánosságok megfogalmazására alkalmas konkrét példák felvonultatása pontos helyzetképet tár elénk azzal kapcsolatban, hogy a sodró lendületű politikai és hadi események milyen mértékben osztották meg, készítették állásfoglalásra, vagy éppen korábbi tevékenységük újragondolására az egyházi személyeket. A szerző érezhetően került az állásfoglalást abban a kérdésben, hogy egységesen „hazafiasnak” vagy „Habsburg-pártinak” minősíthető-e az egyház 1848–1849-ben (a 20. század ellentétes ideológiai irányú politikai rendszereiben élő történészeket korábban nyomasztotta, olykor tév-utakra is vitte ez a kényszer), de következtetése, miszerint a csanádi papság „jelentős része” inkább a szabadságharcot támogató álláspontot alakított ki, tartható. Ugyanakkor éppen az általa áttekintett életutak bizonyítják, hogy a papság reakciói, a forradalmi és katonai eseményekkel való azonosulásuk, az azokban való részvétel vagy elutasítás motivációi mennyire különbözőek voltak, olykor személyes habitusukkal is összefüggtek. A kialakuló összkép a papság politikai és katonai szerepvállalásával kapcsolatban vegyes képet mutatnak, különösen ha hozzávesszük, hogy számos egyházi személy sem így, sem úgy nem vett részt az eseményekben, az ő nagyságrendjük megítélése a legnehezebb, hiszen tevékenységüket – épp emiatt – forrásokkal is nehezebb dokumentálni. Különösen fontos és érdekes ebből a szempontból Lonovics József személye és megítélése, erre érdemes lenne később részletesen is visszatérni. A főpap 1848 nyarán és őszén a magyar kormány iránt lojális (az áprilisi törvények viszonyai között kritikus, ám azokat elfogadó) magatartást tanúsított, egri érseki kinevezésének megfelelően tevékenykedett, később, 1849-ben azonban újra csanádi püspökként tekint önmagára, a sorsa mégis súlyos meg-

torlás lett. (Megalázó eljárás, hivatalairól való lemondatás, száműzetés.) Az olvasóban joggal merülhet fel kérdés, hogy miért hozzá fordult a „császáriak iránt lojális püspöki helynök helyettese” 1849 márciusában. (A megtorlással foglalkozó fejezet ezen a hiányérzeten jelentősen enyhít, ennek ellenére egy néhány mondatos politikai portrét érdemes lett volna vele kapcsolatosan megrajzolni, például miben állt többször említett „konzervativizmusa”.)

Az egyházmegye-történetírás egyik novumának tekinthető, hogy a szerző a forradalom és szabadságharc időszakában nem pusztán a kormányzattörténetnek, a papság politikai arculatának és aktivitásának szentelt figyelmet, hanem az egyházmegyét mint gazdasági-gazdálkodási egységet is vizsgálat tárgyává tette. (7. rész.) A római katolikus egyházmegyéek nemcsak egyházkormányzati területi egységek voltak, hanem gazdasági intézmények is, tekintettel arra, hogy nagybirtokokon gazdálkodtak, az egyháznak gondoskodnia kellett papjainak és intézményeinek finanszírozásáról stb. Ráadásul pont 1848–49 az az időszak, amikor az állam és az egyház viszonya teljes mértékben átrendeződött, s ez sokrétű változást hozott az egyház tevékenységének pénzügyi alapjai tekintetében is. Az áprilisi törvényekben testet öltő polgári átalakulás sok vonatkozásban felkészületlenül érte az egyházat, a sok évszázados struktúrák megváltozásához mégis igyekezett alkalmazkodni. E folyamatot a szerző tanulmánya nagyon alaposan, érzékletesen mutatja be. Dóka Klárának – a szerző által is használt – monográfiáján kívül születtek még további tanulmányok, de Zakar Péter munkája mindenképp hézagpótló jellegű, a témaválasztása, illetve módszertani megközelítése okán egyaránt. A rendelkezésre álló szakirodalom jelentős része ráadásul a 19. században még nem is annyira a történeti visszatekintés, hanem az akkor aktuális viszonyok számbavételének igényével született. Talán itt volt a leginkább szüksége az alapkutatásoknak, a gazdálkodásra vonatkozó források feltárásának.

A szerző „távolról indító” történeti áttekintés keretében mutatja be az egyházmegye birtokviszonyait, a kegyuraság bonyolult rendszerét, továbbá mindazokat a hektikus változásokat, amelyek megvázkódattásként érték az egyházmegyét 1848 tavaszát követően. Az egyes bevételi, illetve kiadási tételek pontos összefoglalása érzékletes képet nyújt az egyházmegyében folyó gazdasági tevékenységekről, művelési ágakról, bérletekről. Az összegszerű felsorolásokat, táblázatba foglalt statisztikai adatokat mindenkor alapos kísérő, illetve értelmező szövegekkel, magyarázatokkal látja el, mindenkor pontosan orientálja olvasóját. Utóbbit hangsúlyossá teszi, hogy kitekint az egyházmegyén túlra, például az esztergomi főegyházmegyével való összevetés kapcsán nyújt további árnyalt képet. Tartalmasan mutatja be a csanádi sajátosságokat (például, hogy a makói uradalom szerke-

zetét tekintve közelebb állt a világi nagybirtokokhoz), a kiegyensúlyozott gazdálkodás fenntartására irányuló erőfeszítéseket stb.

A kötet 8., megtorlásokkal foglalkozó fejezete kapcsán szerkezeti kérdés vetődhet fel. A papi sorsokat bemutató 4-5-6. részekben is többször történik utalás a megnevezett egyháziak későbbi sorsára, az ellenük folytatott eljárások eredményeire. A szerző érezhetően nagy súlyt fektetett a világosi fegyverletételt követő megtorlásokra, az egyháziak speciális helyzetére, arra a sokszor nehezen követhető folyamatra, ahogy a cs.kir. hatóságok megpróbálták megbüntetni a forradalommal és szabadságharccal szimpatizáló, vagy abban tevékeny szerepet vállaló személyeket, valamint azt, hogy az egyház vezetői hogyan igyekeztek védeni, menteni őket.

Az összegző (9.) fejezet rövid, tételes formában ismétli meg a kötet fontosabb eredményeit, újdonságait. Zakar Péter munkája magas színvonalú monográfia, pontosan megfelel a történettudományi elemzéssel kapcsolatos elvárásoknak (forrásfeltárás, forráskritika, szintézis, pontos és következetes hivatkozások stb.), emellett egy rendkívül élvezetes stílusban megírt szöveg is. Hiteles eredményeket tartalmazó, a történetírásban új eredményeket felmutató munka, tudományos eredményei között ki kell emelni a csanádi egyházmegye történetére vonatkozó források feltárását, az 1848–49-es egyházi események komplex bemutatására irányuló szándékot, az egyháztörténet-írás számára iránymutató igényességű összefoglalás megvalósítását.

A kötetet a felhasznált levéltári és könyvészeti források alapos bibliográfiája, jól válogatott képmelléklet, névmutató és német nyelvű tartalmi összefoglaló zárja.

(ism: Fazekas Csaba)